

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

LIVIO ROSSETTI

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Φιλολογικά δεδομένα και άλλα μεθοδολογικά εργαλεία

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ANNA ΤΑΤΣΗ

ΑΘΗΝΑΙ 2015

LIVIO ROSSETTI

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

LIVIO ROSSETTI

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Φιλολογικά δεδομένα και άλλα μεθοδολογικά εργαλεία

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ANNA ΤΑΤΣΗ

ΑΘΗΝΑΙ 2015

ISBN 978-960-404-293-7

Copyright © 2015

Τίτλος πρωτοτύπου

Introduzione alla filosofia antica.

Premesse filologiche e altri “ferri del mestiere”

Bari, Levante editori, 1998

Σελιδοποίηση - Έκτύπωση - Βιβλιοδεσία

ΑΦΟΙ ΠΑΠΑΔΑΚΗ «ΣΤΟΙΧΕΙΑΓΡΑ» ΕΠΕ

Δεσφενίων 7, 106 80 Άθήναι, Τ: 210 36 31 298

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Κέντρον Έρεύνης τής Έλληνικης Φιλοσοφίας

Άναγνωστοπούλου 14 – 106 73 Άθήναι

ACADEMY OF ATHENS

Research Centre for Greek Philosophy

14, Anagnostopoulou str. – 106 73 Athens, Greece

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11
Πρόλογος του συγγραφέως για την ελληνική έκδοση.....	17
I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	29
1. Ούτε μιὰ πρώτη ματιὰ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία οὔτε ἓνας βιβλιογραφικὸς κατάλογος, ἀλλὰ	31
2. Τί ἐννοοῦμε μὲ τὸν ὄρο «ἀρχαία φιλοσοφία» καὶ τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ἡ φιλοσοφία αὐτὴ γιὰ μᾶς σήμερα.....	41
II. ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΘΗΚΑΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΩΖΟΜΕΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	53
3. Διάφορα εἶδη πηγῶν.....	55
4. Τὰ ἀντίγραφα, τὰ ψευδεπίγραφα, οἱ συλλογές κειμένων (<i>corpora</i>), ἡ Ἀλεξανδρινὴ φιλολογία	61
5. Ἐκ τῶν πάπυρο στὸν μεσαιωνικὸ κώδικα (<i>codex</i>) καὶ ὡς τὶς πρῶτες ἔντυπες ἐκδόσεις	69
5.1 – Ἐπεξεργασία καὶ χρῆση τοῦ παπυρικῶ κυλίνδρου	69
5.2 – Ἡ συμβολὴ τῶν παπύρων (καὶ τῆς παπυρολογίας) στὴ γνῶση τοῦ κλασικοῦ κόσμου.....	77
5.3 – Ἡ ἀνακάλυψη τῶν παπύρων: Ἐρκολάνου, Ὁξυρρύγχου, Δερβενίου, Αἰ Khanoum	82
5.4 – Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν παπυρικὸ κύλινδρο στὸν κώδικα	88
5.5 – Παράγοντες φθορᾶς καὶ ἀποκατάστασης τῶν κλασικῶν κειμένων κατὰ τὸν Μεσαίωνα	90
5.6 – Μιὰ ἐναλλακτικὴ πηγὴ: οἱ ἀραβο-λατινικὲς μεταφράσεις	93
5.7 – Τὸ πέρασμα στὶς ἔντυπες ἐκδόσεις	96
II. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΚΕΙΜΕΝΙΚΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ	99
6. Ἡ ἀποκατάσταση (<i>restitutio</i>) τῶν ἀρχαίων κειμένων	101

6.1 – Ἡ ἀποκατάσταση ὡς ἀντικείμενο τῆς κειμενικῆς κριτικῆς. . . .	102
6.2 – Μιὰ σειρά προκαταρκτικῶν ἐργασιῶν: ἀπὸ τὴν κριτικὴ θεώρηση τῶν χειρογράφων (<i>recensio</i>) στὸ <i>στέμμα</i> τῶν κωδίκων (<i>stemma codicum</i>)	106
6.3 – Πρὸς τὴν κριτικὴ ἔκδοση: εἰκασίες (<i>coniecturae</i>) καὶ διορθώσεις (<i>emendationes</i>). Τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Ἡ ὀρθογραφικὴ ἐξομάλυνση	108
6.4 – Ἡ ἔκδοση τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου. Ἡ παλαιογραφικὴ ἔκδοση	117
6.5 – Οἱ ἕμμεσες ἀναφορὲς καὶ οἱ «ἀποσπασματικοὶ» συγγραφεῖς. .	120
6.6 – Τὸ ζήτημα τῆς γνησιότητος.	122
7. Ἰντερμέδιο: μιὰ φιλολογικὴ ὑπόθεση.	125
8. Ἄλλου εἴδους παγίδες τοῦ ἀρχαίου κειμένου: μεταξὺ φιλολογίας καὶ φιλοσοφικῆς ἱστοριογραφίας.	137
IV. ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ «ΣΥΛΛΟΓΕΣ» ΚΑΙ ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΕΜΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ	151
9. Τὰ κύρια σώματα (<i>corpora</i>) τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν (καὶ λατινικῶν) φιλοσοφικῶν κειμένων	153
9.1 – Τὸ <i>Corpus Democriteum</i>	153
9.2 – Τὸ <i>Corpus Platonicum</i>	156
9.3 – Τὸ <i>Corpus Aristotelicum</i>	162
9.4 – Τὸ <i>Corpus Theophrasteum</i>	170
9.5 – Τὸ <i>Corpus Chrysippeum</i>	171
9.6 – Τὸ <i>Corpus Plotinianum</i>	172
9.7 – Ἄλλα <i>corpora</i> μεταγενέστερων συγγραφέων	174
10. Πρώιμες ἀνθολογήσεις ἀποσπασμάτων καὶ μαρτυριῶν.	175
10.1 – Τὰ ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν φιλοσόφων	175
10.2 – <i>Socratis et Socraticorum Reliquiae</i>	187
10.3 – Ἀκαδημεικοὶ καὶ Περιπατητικοὶ	190
10.4 – Ἐπικούρειοι καὶ Στωϊκοὶ	193
10.5 – «Ἀκαδημεικοὶ» καὶ Σκεπτικοὶ	196
10.6 – Ἡ φιλοσοφία τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς καὶ ἡ <i>Πατρολογία</i>	199
11. Οἱ ἱστορίες τῆς φιλοσοφίας ποὺ συντελέθησαν ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους	201
11.1 – Μιὰ πρώτη ματιὰ	201

11.2 – Οί ἀρχαιότερες ἀναδρομὲς (πρὸ τοῦ Ἀριστοτέλους)	206
11.3 – Ἀριστοτέλης, Θεόφραστος, Εὐδήμος καὶ ἄλλοι Περιπατητικοί	210
11.4 – <i>Φιλοσόφων Διαδοχαί</i> , μεταξὺ Ρόδου καὶ Ἑρкулάνου (Herculaneum)	215
11.5 – Ὁ Κικέρων	218
11.6 – Ἡ φιλοσοφικὴ ἱστοριογραφία τῶν πρώτων αἰῶνων μ.Χ.	218
11.7 – Αὐγουστῖνος καὶ Σιμπλίκιος	226
V. ΟΙ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ	229
12. Ἡ «φιλοσοφικὴ ἀνάγνωση» τῶν κειμένων:	
μὴ πρώτη δμάδα συντεταγμένων	231
12.1 – Ἀπὸ τὴ φιλολογία στὴ φιλοσοφία. Τὸ γλωσσικὸ «ιδίωμα» τῆς φιλοσοφίας.	231
12.2 – Οἱ στόχοι τῆς φιλοσοφικῆς ἔρευνας ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὰ φιλοσοφικὰ κείμενα	237
12.3 – Ἀπόπειρα ἐξακριβώσεως τῶν θεωριῶν: αἰτίες πολυπλοκότητος καὶ ιδιόμορφοι κίνδυνοι	240
12.4 – Καλοπροαίρετη ἐρμηνεία, προκαταλήψεις καὶ «ἐρμηνευτικὰ ὄρια»	247
13. Διάφοροι τρόποι σύνθεσης τῆς ἱστορίας τῆς (ἀρχαίας) φιλοσοφίας .	253
14. Μεταξὺ λογοτεχνίας καὶ ἐπιστήμης: ἡ «εἰκονικὴ» φιλοσοφία καὶ ἡ ἐμφάνισή τῆς φιλοσοφικῆς εἰδίκευσης	265
VI. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ	
 ΚΑΙ «ΤΡΙΤΟΓΕΝΕΙΣ» ΠΗΓΕΣ	277
15. Ἡ συμβολὴ τῆς πληροφορικῆς.	279
16. Τὰ «κλειδιά πρόσβασης»: ἓνα σύντομο πανόραμα.	291
17. Ὁ «μικρόκοσμος» τῶν συμβάσεων	301
17.1 – Προβλήματα μεταγραφῆς	301
17.2 – Ἡ χρονολόγησις	304
17.3 – Ἄλλες μικρολεπτομέρειες	306
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	309
ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑ ΕΡΓΑ	367
ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	377

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όπως κάθε είδος εξειδικευμένης γνώσης, έτσι και ἡ ἀρχαία φιλοσοφία κρύβει μία μεγάλη σειρά ἀπὸ μικρὰ μυστικά, τὰ ὁποῖα, μολονότι εἶναι ἀναμφισβήτητα γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἀπειλοῦν νὰ κρατήσουν «σὲ ἀπόσταση» ὅποιον δὲν ἀνήκει στὸν συγκεκριμένο ἐπιστημονικὸ κλάδο.

Ἀρχικῶς, τὸ πρόβλημα τὸ δημιουργοῦν οἱ παρεμβάσεις πὸν ὑφίσταται ἓνα ἀρχαῖο κείμενο προτοῦ ἐπανεμφανισθεῖ στὰ βιβλία μας, μὲ ἄλλα λόγια οἱ περίπλοκες διαδρομὲς μέσῳ τῶν ὁποίων προκύπτει ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα (ἢ ἀπὸ τοὺς παπύρους) ἓνα κείμενο, τὸ ὁποῖο συνήθως καταλήγει νὰ εἶναι αἰσθητὰ διαφορετικὸ, ὄχι μόνον ἀπὸ ἄποψη τυπογραφικῆ, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀκριβῆ διατύπωσή του καὶ ἄλλα ζητήματα (ὅπως ὁ συγγραφέας καὶ ὁ τίτλος πὸν δίνουν τὰ χειρόγραφα, ἢ πατρότητα τοῦ κειμένου καὶ τὸ ἔργο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἓνα φθαρμένο κομμάτι παπύρου). Ἀναφέρομαι, κυρίως, σὲ διεργασίες οἱ ὁποῖες οὐδέποτε ἐπιτελοῦνται διὰ μιᾶς, ἀλλὰ ἀνακύπτουν διαρκῶς ἀπὸ τὴν ἀναθεώρηση στὴν ὁποία ὑπόκεινται συνήθως τὰ κείμενα αὐτά.

Γι' αὐτὸ ἀποροῦμε ὅταν δὲν ἔχει ἀποτέλεσμα ἢ ἀναζήτησις τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Ἡρακλείτου στὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμφανίζετα ἡ φράσις πάντα *ρεῖ*, καὶ ὁμοίως ὅταν συνειδητοποιοῦμε τελικὰ πὼς ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔγραψε κατ' οὐσίαν *Μεταφυσικὴ* στὰ δεκατέσσερα βιβλία, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι σπανίως θὰ βρεῖ κανεὶς κάποια διευκρίνισις γιὰ ζητήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, τὰ ὁποῖα οἱ εἰδικοί τείνουν νὰ θεωροῦν δεδομένα, με ἀποτέλεσμα νὰ μὴν αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ δώσουν ἐξηγήσεις *ad hoc*. Καὶ ἀρκεῖ νὰ διεξέλθουμε τὸν παρόντα τόμο γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε πόσα ἀκόμη «μυστικά» ἐντελῶς διαφορετικῆς φύσεως περιπίπτουν συνήθως σὲ μιὰ τρόπον τινὰ τελετουργικῆ σιωπῆ στὰ ἐγχειρίδια καὶ στὰ ἄλλα κείμενα τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας.

Κατ' ἐπέκτασι, πίσω ἀπὸ τὴ «φιλοσοφικὴ πραγματεύσει» παρόμοιων κειμένων ὑπάρχει μιὰ ὁλόκληρη σειρά περαιτέρω συμβάσεων καὶ «ἰδιαίτερων κανόνων» πὸν ἀσφαλῶς θὰ χρειαζόταν κανεὶς νὰ γνωρίζει. Καθοριστικῆς σημασίας εἶναι καὶ ἡ νέα ὄθησις πὸν ἔδωσε στὴν ἐπιστῆμῃ ἡ ἰσχυρὴ «πνοή» τῆς πληροφορικῆς.

Τὸ πρόβλημα εἶναι πὼς μία ὁλόκληρη σειρά ἐξειδικευμένων ἐννοιῶν, ἰδεῶν καὶ «τεχνικῶν» πληροφοριῶν, παρ' ὅλο πὸν εἶναι γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, διατυπώνονται γραπτῶς τόσο ἰδιότυπα, ὥστε νὰ παραμένουν οὐσιαστικῶς ἀπρόσιτες σὲ ἓναν τεράστιο κύκλο ἀνθρώπων πὸν σίγουρα ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία: ἔννοιες πὸν ὑπάρχουν στὰ βιβλία, συχνὰ, μάλιστα, μὲ σκοπὸ νὰ βοηθήσουν, χωρὶς νὰ τὸ κατορθώσουν.

Ἄπὸ ἐδῶ προέκυψε ἡ ἰδέα νὰ ἀναπληρωθεῖ τὸ κενὸ αὐτὸ μὲ τὴν παροχὴ πληροφοριῶν καὶ στοιχείων πὸν ἀποσκοποῦν στὴν ὁλόενα καὶ μεγαλύτερη ἐξοικείωση μὲ τὴν «τεχνική», θὰ λέγαμε, διάσταση τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ μὲ μία ὁλόκληρη σειρά ἄλλων ἐννοιῶν πὸν εἶναι ἀπλούστατα ἀπαραίτητες, ὥστε νὰ καταστῆ πὸν συγκεκριμένη καὶ ἀκριβῆς ἡ κατανόηση τῶν κειμένων μὲ τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ ἀσχοληθεῖ κάποιος.

Μὲ τὴν σειρά τῆς ἡμετέρας ἐκτασῆς τοῦ τόμου ἀσφαλῶς κάτι δείχνει γιὰ τὴ δυσκολία τοῦ νὰ ἀναφερθεῖ κανεὶς ἐν συντομίᾳ σὲ ἓναν τόσο μεγάλο ἀριθμὸ ζητημάτων, συχνὰ ἀρκετὰ περίπλοκων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τείνουν νὰ παραλείπονται στὰ ἐγχειρίδια καὶ σὲ ἄλλα ἔργα ἀρκετὰ εὐρείας χρήσης (εἶναι πράγματι ἀδιανόητο ἔστω καὶ νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ τὰ ἀναφέρουμε μέσα σὲ δέκα σελίδες).

Ἔγινε λοιπὸν προσπάθεια νὰ συγκροτηθεῖ μιὰ συνοπτικὴ, τρόπον τινά, ἀναδρομὴ ἢ ἓνα «δίκτυο» ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ἔπρεπε κανεὶς, ὡστόσο, νὰ περιμένει οὔτε μιὰ σύντομη ἱστορία, οὔτε ἓναν χρονολογικὸ πῖνακα, οὔτε ἓναν βιβλιογραφικὸ κατάλογο, οὔτε ἓνα εὐσύνοπτο λεξικὸ ἀρχαίων ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν φιλοσοφικῶν ὄρων (καθ' ὅτι αὐτὰ τὰ δεδομένα εἶναι σχετικὰ εὐκόλο νὰ τὰ ἐντοπίσει κανεὶς σὲ ἄλλα βιβλία), ἀλλὰ κυρίως τὴν προσφορὰ κάποιων συντεταγμένων σὲ ἀκόμη πὸν θεμελιώδη ζητήματα, τὰ ὁποῖα ὑπεισέχονται ἀκριβῶς τὴ στιγμή πὸν προσπαθεῖ κάποιος νὰ προσεγγίσει τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων.

* * *

Ὅ,τι παρουσιάζεται ἐδῶ ἔγινε ἔχοντας κατὰ νοῦ ὅποιον προτίθεται νὰ καταπιαστῆ μὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ κείμενα (καὶ τὶς σπουδές). Ἡ παρουσίαση αὐτὴ ὅμως ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ φανερώσει κάτι –πάντα ὑπὸ τὴν ἰδιότητα μιᾶς βασικῆς πηγῆς– καὶ σὲ ἓναν εὐρύτερο κύκλο μελετητῶν τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν, καὶ ἐπίσης σὲ ὅποιον ἀσχολεῖται μὲ πολλὰ ἄλλα θέματα, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, εἴτε γιὰ τὴν ἱστορία καὶ

μεθοδολογία τῶν ἐπιστημῶν, γιὰ τὴ συγκριτικὴ μελέτη μὲ τὶς ἀποκαλούμενες ἀνατολικὲς φιλοσοφίες ἢ γιὰ τοὺς πολυάριθμους σύγχρονους συγγραφεῖς ποὺ εἶναι «θρεμμένοι» μὲ τὸν κλασικὸ πολιτισμὸ, ὅπως ὁ Ἔρασμος καὶ ὁ Pierre Bayle, ὁ Δάντης καὶ ὁ Leopardi.

Ἐπὶ πλέον, μοῦ φαίνεται σωστὸ νὰ ἐπισημάνω ὅτι ἡ βασικὴ πραγμάτευση τοῦ θέματος συμπληρώνεται ἀπὸ ἓνα ἐκτενὲς *Γλωσσάριο* (ποὺ περιλαμβάνει πάνω ἀπὸ 200 λήμματα), στὸ ὁποῖο γίνεται λόγος καὶ γιὰ ὀρισμένες ἔννοιες ποὺ ἀναφέρονται ἀκροθιγῶς στὰ δεκαεπτὰ κεφάλαια τοῦ κυρίως μέρους.

Ἐπομένως, ἐπιχειρεῖται νὰ προσφερθεῖ στὸν ἀναγνώστη ἓνα ὑπόμνημα ἀπὸ ἐργαλεῖα, κατ' ἀρχὴν ἐννοιολογικά, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ξεκινήσει τὴν προσέγγιση, καὶ εἰλικρινὰ τίποτε περισσότερο.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἐξυπακούεται ὅτι, γιὰ νὰ μπορέσει κάποιος νὰ ἀξιοποιήσει πλήρως τὴν παρούσα *Εἰσαγωγή*, εἶναι καλύτερο νὰ διαθέτει κάποιες γνώσεις, δόθηκε ὅμως ἔμφαση στὸ νὰ καταστῆ ἡ χρῆση τῶν διαφόρων ὄρων προσιτὴ ἀκόμη καὶ σὲ ὅποιον θὰ ἀντιμετώπιζε δυσκολίες ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ λέξεων γραμμένων στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο, μεταγράφηκαν ὅλοι οἱ ἀρχαιοελληνικοὶ ὄροι, ποὺ ἐμφανίζονται καὶ στὰ ἑλληνικά, ἐνῶ χρησιμοποιήθηκε τὸ ἔντονο *ε* καὶ *ο*, γιὰ νὰ δηλωθοῦν τὰ μακρὰ φωνήεντα *η* καὶ *ω*.

* * *

Κάποιος θὰ μπορούσε ἴσως νὰ βρεῖ στὴ μελέτη αὐτὴ παρατηρήσεις σχετικὲς ἀκόμη καὶ μὲ τὴ «χρησιμότητα» αὐτῆς τῆς ἀξιομνημόνευτης περιόδου τῆς φιλοσοφίας στὴ σημερινὴ ἐποχὴ: κατὰ πόσον ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀκόμα ἐπίκαιρη, «τί παραμένει ζωντανὸ καὶ τί ἔχει πεθάνει», μὲ ποιὸν τρόπο ἐκδηλώνεται ἡ ἐπίδρασή της (ἂν ἔχει ἀκόμα καθοριστικὴ ἐπίδραση) στὴ μάχιμη φιλοσοφία, πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν ἔχει κατορθώσει ἀκόμα ὁ Δυτικὸς κόσμος (μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα) νὰ ἀφομοιώσει μᾶς διὰ παντὸς τὶς ιδέες ποὺ ἔχει προσφέρει ἢ ἀρχαῖα φιλοσοφία, οἱ ὁποῖες –μολονότι πολύτιμες– θὰ ἔπρεπε πλέον νὰ ἔχουν ξεπεραστεῖ.

Σταματῶ ἐδῶ καθ' ὅτι τὸ ἐπιχείρημα «ὑπερβαίνει» τὰ ὅρια τῆς παρούσας μελέτης, μὲ ἄλλα λόγια διότι τὸ ζήτημα δὲν ἔχει τεθεῖ σωστά, καθ' ὅσον ἡ σοφία δὲν προσφέρεται γιὰ νὰ συμπυκνωθεῖ σὲ ἓνα ἀπόφθεγμα ἢ ἓνα σύνολο ἀποφθεγμάτων, οὔτε καὶ σὲ κάποιο παράδειγμα. Οἱ ἀρχαῖοι,

ἄλλωστε, σαφῶς ἐπεξεργάζονταν ἓνα ἐντυπωσιακὸ φάσμα διαφορετικῶν περιπτώσεων πού δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπαχθοῦν σὲ μιὰ ἐνότητα. Ἐπὶ πλέον, ἡ «δική μας» σοφία δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ δική μας μελέτη στὸ ἐπίπεδο τῆς δικῆς μας ἐποχῆς καὶ μιὰ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματά μας (πού ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ δὲν εἶναι πλέον ἴδια μὲ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, παρὰ τὴν εὐαισθησία, ἀναμφισβήτητα ξεχωριστῆ, τῆς δικῆς τους ἀντίληψης).

Παραμένει γεγονὸς ὅτι οἱ ἀρχαῖοι μᾶς προτείνουν, ἐνίστε, ἐρημνευτικές μεθόδους ὄχι ἀπλῶς σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, καὶ ἐπὶ πλέον μᾶς προκαλοῦν μὲ ιδέες πού διαθέτουν μεγάλες δυνατότητες, ἢ εἶναι ἀναπάντεχα τολμηρές, ἀναπάντεχα ἀπλές ἢ ἀναπάντεχα σύνθετες.

Ἡ γονιμότητα ἐνὸς τέτοιου στοχασμοῦ θὰ ἔπρεπε, λοιπόν, νὰ συνίσταται πρωτίστως στὶς πνευματικὲς διεργασίες πού καλοῦμαστε νὰ κάνουμε ὅταν ἀσχολούμαστε μὲ αὐτὸν ὄχι ἐπιφανειακά, πρᾶγμα πού ἰσχύει, τελικά, καὶ γιὰ ὅποιαδήποτε ἀπόπειρα σοβαρῆς ἀναμέτρησης –καὶ ὄχι δίχως τὴν ἀπαραίτητη δόση ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὴν ἀξιοπιστία τῶν μεμονωμένων ιδεῶν– μὲ τὶς ἀληθινὲς περιπέτειες τοῦ νοῦ, προκειμένου νὰ βγάλουμε ἀπὸ αὐτὲς ἀλήθειες ἀρχαῖες, ἑλληνικὲς, σαφῶς φιλοσοφικὲς ἢ ὄχι.

Γι' αὐτό, δὲν πρόκειται νὰ διακρίνουμε ἓνα «διαχρονικὸ» δίδαγμα τοῦ Πλάτωνος ἢ ἄλλον, ἀλλὰ νὰ περάσουμε ἀπὸ τὶς χρησιμὲς πληροφορίες (ἓνα εἶδος ἐργασίας γιὰ ἀρχαρίους) σὲ μιὰ ἀναμέτρηση, τεντώνοντας καλὰ τὶς κεραῖες, ἐπιχειρώντας νὰ καταλάβουμε τί εἶδους συλλογισμοὺς ἔκαναν ἄλλοι ἄνθρωποι, ἀσφαλῶς ὄχι ἀπερίσκεπτοι. Ὅμοίως ἡ συζήτηση μὲ ἓναν ἄνθρωπο πού δὲν εἶναι ἐπιφανειακὸς ἀξίζει περισσότερο γιὰ αὐτὴ τὴν ἀπρόοπτη διεύρυνση καὶ γιὰ τοὺς νέους ὀρίζοντες πού ἴσως διαμορφώνει, ἢ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι διαπιστώνουμε πὼς εἴμαστε ἀκάλυπτοι καὶ «ἄοπλοι» σὲ ἓνα συγκεκριμένο μέτωπο (διεύρυνση τῶν δυνατοτήτων), παρὰ γιὰ τὴ μεμονωμένη διαπίστωση πού μπορεῖ νὰ κάνουμε καὶ πού, πρὸς στιγμὴν ἴσως, θεωροῦμε ὅτι ὀφείλουμε νὰ θυμόμαστε· περισσότερο γιὰ τὶς δυνάμεις πού ἡ συνάντηση αὐτὴ κατορθώνει νὰ «ἀπελευθερώσει» μέσα μας –καὶ οἱ ὅποιες διαφορετικὰ θὰ παρέμεναν ἴσως ἀπρόσιτες σὲ μᾶς, ἄγνωστο γιὰ πόσο– παρὰ γιὰ τὸ γράμμα της, τὶς μεμονωμένες διαπιστώσεις καὶ κρίσεις πού ἐκείνη τὴ στιγμὴ μᾶς ἔχουν πιθανῶς ἐντυπωσιάσει.

Κατ' ἐπέκταση εἶναι πιὸ σημαντικὸ νὰ ἐφοδιαστοῦμε γιὰ νὰ μὴν αἰσθανόμαστε πολὺ ὑποδεέστεροι ἀπέναντι σὲ ἓνα ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας ἢ σὲ ἓνα σχόλιο στὸν Μέλισσο, τὸν Ἀριστοτέλη

ἢ τὸν Σέξτο Ἐμπειρικό, παρὰ νὰ ὀδηγούμαστε στὴν ἀναζήτηση μιᾶς προκατασκευασμένης γνώσης ποὺ μπορεῖ νὰ προκύψει τυχαῖα μπροστά μας, ὅπως ἀπερίσκεπτα ἴσως τείνουμε νὰ ἐπιθυμοῦμε, καὶ εἶναι ἤδη ἔτοιμη πρὸς χρῆση.

* * *

Πρότερες ἐκδοχὲς αὐτοῦ τοῦ κειμένου τέθηκαν σὲ κυκλοφορία γιὰ κάμποσα χρόνια μὲ τὴ μορφή σημειώσεων καὶ φυλλαδίων γιὰ τοὺς σκοποὺς τῶν μαθημάτων Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Perugia. Ἐνδιάμεσες ἐκδοχὲς τοῦ δακτυλογραφημένου κειμένου ἐλέγχθηκαν εὐγενῶς ἀπὸ ἄξιους συναδέλφους, οἱ ὁποῖοι μοῦ ἔκαναν μιὰ σειρὰ διαφόρων ἐπισημάνσεων. Σὲ πρώτη φάση ἀσχολήθηκαν κάμποσοι μελετητὲς τῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Perugia: ὁ Ciriaco Conti, ἡ Patrizia Liviabella Furiani, ὁ Antonino M. Scarcella, ἡ νεαρὴ Alessandra Di Pilla· στὴ συνέχεια ἕνας μεγαλύτερος κύκλος διαφόρων ἐιδικῶν τοῦ θέματος καὶ συναδέλφων: ὁ Giovanni Casertano (Πανεπιστήμιο Νάπολης «Federico II»), ὁ Gaetano Messina (Γένοβα), ὁ Fausto Moriani (Φλωρεντία), ἡ Linda Napolitano (Πανεπιστήμιο τοῦ Trieste), ἡ Stefania Nonvel Pieri (Πανεπιστήμιο τῆς Πάρμας), ἡ Lidia Palumbo (Pozzuoli), ὁ Oronzo Pecere (Πανεπιστήμιο τοῦ Cassino) καὶ ὁ Onofrio Vox (Πανεπιστήμιο τοῦ Bari). Ἐναν τελικὸ ἔλεγχο στοὺς ἀντίστοιχους τομεῖς ἐξειδίκευσῆς τοὺς ἔκαναν εὐγενῶς μερικοὶ ἀπὸ τοὺς συναδέλφους ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν, καθὼς καὶ μιὰ παπυρολόγος τοῦ Ἐρζολάνου, ἡ Costantina Romeo (Sorrento), ἕνας ἐιδικὸς τῆς πληροφορικῆς, ὁ Massimo Carponi (Πανεπιστήμιο τῆς Perugia), καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ ὁ παλαιογράφος Attilio Bartoli Langeli (Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβα), ἀλλὰ καὶ ὁ διευθυντὴς τῆς σειρᾶς, Francesco De Martino (Πανεπιστήμιο τοῦ Bari). Θὰ ἤθελα, τέλος, νὰ εὐχαριστήσω τὸν Nestor Luis Cordero (Πανεπιστήμιο τῆς Rennes) γιὰ τὴν ὑψηλῆς τεχνικῆς εἰκονογράφηση, τὸν Jaume Rórtulas Ambrós (Πανεπιστήμιο τῆς Βαρκελώνης) γιὰ τὶς γόνιμες ἀνταλλαγῆς ἰδεῶν ποὺ τώρα ἀποτυπώνονται στὸ κεφ. 12, καὶ φυσικὰ τὸν Marian Wesoly (Πανεπιστήμιο τοῦ Poznan) καὶ τὴν φοιτήτριά μου Annalisa Persichetti γιὰ ἄλλες ἐπισημάνσεις.

Τὸν σημαντικὸ ὄγκο τῶν μικρῶν καὶ μεγάλων παρατηρήσεων ποὺ ἔφτασαν σὲ μένα ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς πλευρὲς –μιὰ ἀληθινὴ ἀπόδειξη φιλίας– τὸν ἔχω ἀνέκαθεν ἐκτιμῆσει. Θέλω μόνο νὰ μὴν ἐμπλέξω κανέναν στὴν εὐθύνη γιὰ τὰ λάθη ποὺ παρέμειναν καὶ ἐπέμειναν στὶς τόσο ἔνδε-

λεχεῖς διορθώσεις. Εὐελπιστῶ, τέλος, νὰ ὑπάρξουν ἀναγνῶστες –εἰδικὰ διδάσκοντες– πὸν νὰ εἶναι διατεθειμένοι νὰ μοιραστοῦν μαζί μου τὶς ἀναζητήσεις τους μὲ σκοπὸ τὴ μεγαλύτερη λειτουργικότητα τοῦ τόμου. Πρὸς αὐτὸ τὸν σκοπὸ συνιστῶ νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἠλεκτρονικὴ μου διεύθυνση (livio.rossetti@gmail.com).

Perugia, Ἰανουάριος 1998

L. R.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ἡ *Εἰσαγωγή* στὴν *Ἀρχαία Φιλοσοφία* ποὺ παρουσιάζεται τώρα στὰ Ἑλληνικά δημοσιεύθηκε στὰ Ἰταλικά πρὶν ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια. Τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα δὲν εἶναι λίγο, ἰδίως καθ' ὅτι, ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, βρέθηκα στὴ θέση νὰ γράψω γιὰ ἓνα θέμα ἀκόμα ἀνεξερεύνητο, δηλαδή χωρὶς δυνατότητα νὰ κάνω συγκρίσεις μὲ ἀνάλογες συγγραφικὲς ἀπόπειρες ἄλλων. Ὡστόσο, ἀνακάλυψα δυστυχῶς πολὺ ἄργα ὅτι, λίγους μόνο μῆνες νωρίτερα (τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1997), εἶχε δημοσιευθεῖ στὴ Γαλλία ἓνα ἀνάλογο κείμενο τῆς Monique Canto-Sperber καὶ τοῦ Luc Brisson. Οἱ δύο τους εἶχαν γράψει ἓνα κεφάλαιο μὲ τίτλο «Ce qu'il faut savoir avant d'aborder l'étude de la pensée antique» (δηλ. «Ὅ,τι πρέπει νὰ γνωρίζουμε προτοῦ ἐπιδοθῶμε στὴ μελέτῃ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας»), τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχοῦσε στὶς σελίδες 781-826 τοῦ τόμου *Philosophie grecque* (ἐκδ. PUF). Εὐκόλα διαπιστώνει κανεὶς ὅτι, στὶς δύο περιπτώσεις, θίγονται περίπου τὰ ἴδια ζητήματα, ὥστόσο ἡ προσέγγιση εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ.

Βεβαίως, αὐτὰ τὰ δεκαπέντε χρόνια δὲν πέρασαν εἰς μάτην. Συνέχισα νὰ μελετῶ καὶ νὰ προβληματίζομαι, ἀντιλήφθηκα παραλείψεις καὶ λάθη, ἄλλαξα γνώμη γιὰ ὀρισμένα σημεῖα καὶ θὰ ἤθελα νὰ μοῦ δινόταν ἡ εὐκαιρία νὰ γράψω μὲ ἄλλο τρόπο διάφορες σελίδες, ἐνῶ παραδέχομαι ὅτι δὲν θὰ ἤξερα πᾶς πῶς νὰ ἀναθεωρήσω τὸ κεφ. 15 γιὰ τὶς πηγὲς καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῆς πληροφορικῆς, διότι στὸ μεσοδιάστημα ὁ κόσμος ἄλλαξε μὲ καταγιστικούς ρυθμούς, καὶ εἶναι, νομίζω, ἀδύνατο πλέον νὰ τὸν παρακολουθήσει κανεὶς. Στὴν πραγματικότητά, ἀκριβῶς τώρα (2013) δημοσιεύθηκε ἓνα βιβλίον τὸ ὁποῖο σὲ κάποιον βαθμὸ ἐνημερώνει ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ κεφάλαιο: *Filosofia 2.0*, τοῦ Marco Bastianelli (Apogeo – Idee editoriali Feltrinelli 2013), ἓνα βιβλίον σχετικὸ μὲ τὶς πηγὲς τῆς πληροφορικῆς γιὰ τὴ φιλοσοφία, στὸ ὁποῖο εἶχα τὴν τιμὴ καὶ τὸ προνόμιο νὰ συνεργασθῶ προσωπικά.

Τούτων λεχθέντων, ἄς σημειώσω ἀρχικῶς ὅτι ἡ δρ. Ἀννίτα Τάτσι, ποὺ μετέφρασε μὲ ἀκρίβεια τὸ βιβλίον μου, πῆρε τὴν πρωτοβουλία ἀφ' ἑνὸς νὰ ἐνημερώσει τὶς πηγὲς καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῆς πληροφορικῆς ποὺ ἀνέφερα, συμπληρώνοντας ἐνίοτε καὶ κάποια ἄλλα ποὺ θεωροῦνται

πλέον πολύ σημαντικά, ἀφ' ἑτέρου νὰ συμπληρώσει τὰ ἔργα πού εἶναι διαθέσιμα στὰ ἑλληνικά.

Θὰ ἤθελα, ἐπίσης, νὰ ἐπαναλάβω ὅτι αὐτὲς οἱ σελίδες γράφτηκαν ὡς βοήθημα σὲ ὅποιον ἐπιχειρεῖ μία σοβαρή, ἐπιστημονικὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, μιᾶς ἐπιστήμης στὴν ὁποία συναντῶνται πολλὲς διαφορετικὲς εἰδικότητες: ὀλόκληρη ἡ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ στοιχεῖα συστατικὰ τῆς κλασικῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας (καὶ ὄχι μόνον!). Δυστυχῶς –ἢ εὐτυχῶς– ἡ κατανόηση ἑνὸς θέματος προϋποθέτει νὰ διαθέτουμε τὰ κατάλληλα ἐφόδια. Διότι, ἂν δὲν τὰ διαθέτουμε, διατρέχουμε τὸν κίνδυνο νὰ αὐταπατώμεθα ὅτι καταλαβαίνουμε. Δὲν εἶναι ὅτι ἡ ἀπόκτηση αὐτῶν τῶν ἐργαλείων ἀποτελεῖ ἐγγύηση, ἀλλὰ ἀσφαλῶς ἡ ἔλλειψή τους συνιστᾷ «ἀπειλή». Στὸς προσεκτικούς ἀναγνώστες προσφέρεται, μὲ αὐτὸ τὸ βιβλίον, μία σειρὰ ἀπὸ πληροφορίες καί, κυρίως, δίνεται ἡ ἀφορμὴ γιὰ ἐνασχόληση μὲ μία σειρὰ προβληματισμῶν καὶ ἐστίαση σὲ μία σειρὰ ζητημάτων πού μποροῦν εὐκόλα νὰ ὑποτιμηθοῦν.

Γνωρίζω καλὰ ὅτι κάποιον ἀναγνώστη μπορεῖ νὰ παρατηρήσουν, σὲ διάφορα σημεῖα, πὼς διαβάζουν κάτι πού ἤδη γνωρίζουν. Κάτι τέτοιο προβλέπεται ἀκριβῶς ἐπειδὴ τίς σελίδες αὐτὲς μπορεῖ νὰ τίς διεξέλθουν καὶ ἄνθρωποι πού ἔχουν κατακτήσει σὲ κάποιον βαθμὸ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία. Ὁ στόχος τῆς μάθησης, δηλαδή τῆς παροχῆς πληροφοριῶν, παρῆμεινε ὀριστικὰ στὸ περιθώριον, διότι ἡ πρόκληση δὲν εἶναι νὰ μάθουμε κάτι πού πλέον μπορεῖ νὰ βρεθῆ εὐκόλα στὸ Διαδίκτυο, ἀλλὰ νὰ προσφέρουμε γενικότερες πληροφορίες. Ὁ στόχος, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἐντοπίζεται στὸ ἐπίπεδο τῆς κατανόησης καὶ τοῦ ἐννοιολογικοῦ ἐφοδιασμοῦ. Κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, λόγου χάριν, πάρα πολλοὶ εἰδικοί τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας θεώρησαν πὼς ἀρμοδιότητά τους ἦταν ἡ σχολαστικὴ ἐπιβεβαίωση τῶν θεωριῶν πού ὑποστηρίχθηκαν ἀπὸ συγκεκριμένους φιλοσόφους (ἀρκεῖ νὰ θυμίσουμε τὴν ἀτέρμονη συζήτηση τῶν φάσεων τοῦ κοσμικοῦ κύκλου πού διατύπωσε θεωρητικὰ ὁ Ἐμπεδοκλῆς σὲ μία προσπάθεια νὰ προσδιοριστῆ ἂν μιᾶμε γιὰ ἕναν ἢ δύο κόσμους, μία ἢ δύο φάσεις στίς ὁποῖες γεννιοῦνται τὰ ζῶα) καί, ἐνδεχομένως, ἡ παρουσίαση βιογραφικῶν πληροφοριῶν¹. Στὸ παρὸν βιβλίον ὀλόκληρο τὸ

1. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ἐπισημαίνω ἐδῶ ἕνα πολὺ ἀξιόλογο βιβλίον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀκριβῆ ἀπεικόνιση πολλῶν προσώπων καὶ ὅσων γνωρίζουμε γιὰ τὴ ζωὴ τους: D. NAILS, *The People of Plato. A Prosopography of Plato and Other Socratics*, Indianapolis/Cambridge, Hackett, 2002.

κεφάλαιο 13 εἶναι ἀφιερωμένο στὸ νὰ καταδείξει ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τρόποι νὰ κατανοήσῃ κάποιος τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας.

Ἐντιστοίχως, τὸ κεφάλαιο 1 ἀσχολεῖται μὲ τοὺς φιλοσόφους ποὺ εἰδικεύονται σὲ πεδία διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία, οἱ ὁποῖοι, ὅταν καταπιάνονται μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα, κινδυνεύουν νὰ ὑποπέσουν σὲ ἀμέτρητα σφάλματα καὶ συνεπῶς ἀδυνατοῦν νὰ προσανατολιστοῦν. Μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς κάτι ἀνάλογο σχετικὰ μὲ τὸ μεγάλο ἐρευνητικὸ ἔργο ποὺ ἔχει παραχθεῖ γιὰ τὴ Βυζαντινὴ, Μεσαιωνικὴ καὶ σύγχρονη φιλοσοφία στὰ Ἑλληνικά, τὸ ὁποῖο αὐτὴ τῆ στιγμῇ μελετᾶται ἰδιαίτερος στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ παραμένει σχεδὸν ἄγνωστο στὴν Ἰταλία καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες χώρες. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς *Summa Theologiae* τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη ἀπὸ τὸν Δημήτριο Κυδῶνη, σχεδὸν ἕναν αἰῶνα μετὰ τὴν δημοσίευση τοῦ πρωτοτύπου², δηλώνει τὴν ἀνταλλαγὴ φιλοσοφικῶν ἰδεῶν μεταξὺ Ἰταλίας καὶ Ἑλλάδας γιὰ τὴν ὁποία ἐλάχιστα γνωρίζουν πολλοὶ μὴ Ἑλληνες εἰδικοί, καὶ πρόκειται γιὰ μιὰ πληροφορία πού, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 2013 ἀκόμα, δὲν ἦταν διαθέσιμη οὔτε καν στὴν περίφημη διαδικτυακὴ ἐγκυκλοπαίδεια *Wikipedia*, πρῶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι πολλοὶ ἀγνοοῦσαν ἀκόμη καὶ τὴν ὕπαρξή της.

Στὸ κεφάλαιο 2 ἐπιχειρεῖται, μεταξὺ ἄλλων, νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ ποιὰν ἔννοια ὁ πολιτισμὸς καὶ οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἐμπότισαν τὴν Εὐρώπη καὶ μὲ ποιὸν τρόπο οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες δημιούργησαν τὴν ἴδια τὴν ἰδέα τῆς φιλοσοφίας, δηλαδή μὲ ποιὸν τρόπο ἕνας ἀριθμὸς ἀρχαίων διανοούμενων ἄρχισαν νὰ θεωροῦνται φιλόσοφοι καὶ νὰ ἀναπτύσσουν τὴν ἰδέα τῆς φιλοσοφίας. Πρόσφατα, τὸ ἐπιχείρημα ἀναπτύχθηκε. Πράγματι, ἔγινε σταδιακὰ σαφές ὅτι οἱ πρῶτοι ποὺ θεωρήθηκαν (καὶ ὀνομάστηκαν) φιλόσοφοι δὲν ἦταν ὁ Θαλῆς, ὁ Πυθαγόρας, ὁ Πρωταγόρας, ἢ ὁ Δημόκριτος, ἀλλὰ ὁ Σωκράτης ἢ ὁ Πλάτων. Παράλληλα, γεννήθηκε τὸ ἐρώτημα: ἂν οἱ πρῶτοι ἦταν ὁ Σωκράτης ἢ ὁ Πλάτων, πῶς γίνεται ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἀρχίζει τὴ φιλοσοφία μὲ τὸν Θαλῆ; Πῶς ἐξηγεῖται ὅτι συζητᾷ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὶς ἀπόψεις πολλῶν Προσωκρατικῶν; Κατὰ τὴν ἀποψή μου, αὐτὴ ἡ περίπτωση ἐξηγεῖται μόνο ὑπὸ τὴν προϋπό-

2. Δηλαδή κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰῶνα. Τὸ ἔργο δημοσιεύθηκε, τοῦλάχιστον σὲ μεγαλύτερο μέρος του, στὴ σειρά *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum* ποὺ διευθύνει καὶ ἐπιμελεῖται ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ε. Μουτσόπουλος, καὶ ἐτοιμάζεται ἤδη ἡ δέκατη ἔκδοσή του.

θεση ότι, ενώ ο Ἀριστοτέλης ἦταν ἀκόμα πολὺ νέος, ὁ ἴδιος ἢ κάποιος ἄλλος ἄρχισε νὰ διευρύνει τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ φιλοσόφου σὲ μία ὀρισμένη ομάδα διανοούμενων ἀρχαιότερης ἐποχῆς, ὅπως ὁ Θαλῆς καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος, ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Παρμενίδης, ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας, ἀναγνωρίζοντας τὸν ἀσυνειδήτως καὶ ἀκουσίως φιλοσοφικὸ χαρακτήρα τῆς διδασκαλίας τους, καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ συναντήσῃ ιδιαίτερη ἀντίσταση, πρῶγμα πὸν συνετέλεσε στὴν καθιέρωση αὐτῆς τῆς ἀντίληψης μέσα στοὺς αἰῶνες³. Ἐπομένως, ἂν αὐτὲς οἱ ἀπόψεις ἔχουν βάση, μένει νὰ ἀντιληφθῇ κάποιος τὰ χωρῖα μέσω τῶν ὁποίων ἄρχισε νὰ ὀρίζεται ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Πράγματι, ἡ ἀνοιχτὴ ἔρευνα μὲ τὴν Σωκρατικὴ μέθοδο εἶναι κατὰ πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἐδραίωση καθορισμένων θεωριῶν, ὅπως συνήθιζαν νὰ κάνουν πολλοὶ Προσωκρατικοὶ καί, ἀργότερα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλους ὅλοι.

Ἄς περάσουμε, τώρα, στὸ μεγάλο φιλολογικὸ μέρος τοῦ βιβλίου πὸν ἐκτείνεται σὲ ἕξι κεφάλαια. Τρία ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀφιερωμένα στὴν παράδοση τῶν πηγῶν (*Traditio*) καὶ τὰ ἄλλα τρία στὴν ἀποκατάσταση (*Restitutio*). Μὲ τὸν ὅρο «παράδοση» ἐννοεῖται ἡ διαδικασία πὸν ἀρχίζει μὲ τὴ δημιουργία τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων καὶ συνεχίζεται μὲ τὴν ὀλοένα ἀυξανόμενη παραγωγὴ ἀντιγράφων πὸν γράφονται μὲ τὸ χερὶ ἀπὸ καλλιγράφους: μία παραγωγὴ ἡ ὁποία, στὴν περίπτωση ἑνὸς φιλοσόφου ὅπως ὁ Πλάτων, ἐκτείνεται σὲ διάστημα σχεδὸν δύο χιλιετιῶν. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἐπέφερε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τὴν ἀπώλεια ἀκόμη καὶ σημαντικῶν ἔργων (π.χ. τὸ βιβλίον τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ τὰ ἔργα συγγραφέων ὅπως ὁ Πρωταγόρας καὶ ὁ Δημόκριτος) γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι ὀρισμένα κείμενα προκαλοῦσαν μικρότερο ἐνδιαφέρον, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἀντιγράφονται μὲ τὴν ἀπαιτούμενη συχνότητα⁴. Ὡστόσο, στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν μᾶλλον μία σειρὰ ἀπὸ διαφορὲς ἀπὸ ἀντίγραφο σὲ ἀντίγραφο, δηλαδὴ παραγωγὴ ἀντιγράφων ὀλοένα καὶ λιγότερο πιστῶν πρὸς τὸ πρωτότυπο.

3. Πβ. σχετικὰ τὸ ἄρθρο μου, Quando gli Ionici (e altri) sono stati promossi filosofi, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε στὸ βραζιλιάνικο περιοδικὸ *Anais de Filosofia Clássica* (www.ifcs.ufrj.br/~afc/ ἢ στὸ www.rossettiweb.it/public/livio/doc/ANAIS_Rossetti.pdf), 8, 2010.

4. Ὁ πάπυρος, καθὼς εἶναι φυτικῆς προέλευσης, δὲν ἀντέχει, ὡς γνωστόν, στὴν ὑγρασία καὶ τὸ κείμενο πὸν ἦταν γραμμένο πάνω του ξεθώριαζε, καὶ μόνο μιὰ πολὺ προσεκτικὴ συντήρηση σὲ περιβάλλον ξηρὸ ἐπέτρεπε τὴ διατήρησή του.

Ἡ ἀντιμετώπιση αὐτῶν τῶν ἀναντιστοιχιῶν καὶ ἡ διόρθωσή τους στὰ κείμενα συνιστᾶ μία ἀπὸ τὶς κύριες ἀσχολίες τῆς φιλολογίας καὶ ὅποιοι ἀναλαμβάνει τὴν ἔκδοση αὐτῶν τῶν κειμένων. Ἡ συμβολὴ τῶν Βυζαντινῶν ἀντιγραφῶν καὶ ἐκείνων τοῦ Μεσαίωνα ποὺ ἀντέγραφαν στὰ λατινικὰ ὑπῆρξε πολὺ σημαντικὴ, χάριν στὴν εἰσαγωγή στὰ Ἑλληνικὰ κείμενα τῆς διαίρεσης τῶν λέξεων, τῶν κεφαλαίων, τῶν πνευμάτων καὶ τῶν τόνων, ἀλλὰ καὶ τῶν σημείων στίξης: μία σειρὰ σημαντικῶν παρεμβάσεων ποὺ ἀπαιτοῦσαν μεγάλη ἱκανότητα (ἐνα παράδειγμα δίνεται μὲ τὴ φιλολογικὴ ὑπόθεση στὸ κεφ. 7). Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἀποκατάσταση (*restitutio*) περὶ μὲς αὐτῶν καὶ πολλῶν ἄλλων διεργασιῶν, ποὺ εἶναι σύνθετες, καὶ ὑπάρχει μία θεμελιώδης διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ὅποιον μελετᾷ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία ἔχοντας ἐπίγνωση τῶν σκοτεινῶν καὶ ἀναξιόπιστων διαδρομῶν μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες περὶ ἢ παράδοση καὶ ἀποκατάσταση ἑνὸς κειμένου, καὶ σὲ ὅποιον ἀνοίγει ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ βιβλία θεωρώντας ὅτι ἀντικρίζει ἕνα κείμενο τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Ἐπίκουρου. Στὴν πραγματικότητα, εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι τὸ κείμενο εἶναι τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Ἐπίκουρου, ἀλλὰ ἡ ἀκριβὴς του μορφή εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἀμέτρητων ἐπιλογῶν ποὺ ἔγιναν, ὄχι ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς συγγραφεῖς, ἀλλὰ ἀπὸ γενιὲς ἀντιγραφῶν καὶ ἐκδοτῶν. Μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε αὐτὸ τὸ σημεῖο ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι κανένας ἐκδότης δὲν κατορθώνει νὰ ἔχει ἕναν συνολικὸ ἔλεγχο τῶν ἐπιλογῶν ποὺ συγκεντρώνονται στὴ διαμόρφωση ἑνὸς συγκεκριμένου κειμένου.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο μοῦ φαίνεται ἀπαραίτητο νὰ προσθέσω δύο εἰδῶν παρατηρήσεις:

– δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο νὰ ἔχουμε ἐμπιστοσύνη στὶς παρεμβάσεις ποὺ ἀποκαθιστοῦν τὸ κείμενο καὶ στὶς ἀμέτρητες ἐπιλογές ποὺ ὑπεισέρονται σὲ πολλὰ ἐπίπεδα. Τὸ βιβλίο τοῦτο ἐπιτρέπει μόνον νὰ κάνουμε τὰ πρῶτα βήματα σὲ μιὰ διαδρομὴ ποὺ θὰ ἦταν ἀπὸ μόνη τῆς πολὺ πιὸ μακρὰ καὶ πιὸ ἐξειδικευμένη·

– μερικὲς φορὲς οἱ γιατροὶ καὶ οἱ μηχανικοὶ ἀρέσκονται νὰ εἰρωνεύονται τὴν ἐργασία τοῦ φιλολόγου ποὺ ἐκδίδει τὴν ἑνατη ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Σοφοκλῆ ἢ τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικῶ ἢ τοῦ Παρμενίδη. Ἡ εἰρωνεία τους εἶναι δικαιολογημένη δεδομένης τῆς δυσκολίας νὰ κατανοήσουν ποιὰ ἀκριβῶς ἐργασία ἐπιτελεῖ ὁ ἀντιγραφεὺς ἢ ὁ σύγχρονος ἐκδότης· εἶναι δικαιολογημένο ἀκόμη καὶ ὅταν θεωρεῖται πὼς αὐτὴ ἢ λεπτομερὴς ἐργασία μπορεῖ νὰ καταλήξει νὰ εἶναι μέτρια ἢ ἐλάχιστης χρησιμότητας· ὡστόσο, αὐτὴ ἢ εἰρωνεία εἶναι ἀπλῶς ἀποτέλεσμα ἄγνοιας:

θέλουμε ίσως να ἀρκεστοῦμε σὲ μία ὁποιαδήποτε διασκευὴ ἀξιωματικῶν ἔργων; Ἀρκεῖ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία, στίς ἀρχαῖες μεταφράσεις ἀπὸ τὰ Ἑλληνικὰ στὰ Ἀραβικὰ ὁ ἄρχοντας ἢ ὁ τύραννος γινόταν βασιλιάς ἢ χαλίφης, ἢ ἡ ἀναφορὰ στὸν Θεὸ ἀκολουθοῦνταν ἀπὸ μιὰ στερεότυπη φράση (π.χ. *Allah ta'ala*, «ὅς εἶναι εὐλογημένος», ἢ *jalla wa 'azza*, «ὅς εἶναι δοξασμένος»). Πιὸ ἀνεπαίσθητοι (ἢ πιὸ ἐπίβουλοι) χειρισμοὶ κινδυνεύουν νὰ ἀλλοιώσουν τὸν χαρακτήρα τοῦ κειμένου καὶ νὰ προκαλέσουν σοβαρὲς παρανοήσεις. Εἶναι σημαντικό, λοιπόν, νὰ ἔχουμε ἐπίγνωση αὐτῶν τῶν ζητημάτων.

Μετὰ τὰ ἕξι κεφάλαια ποῦ εἶναι ἀφιερωμένα στὰ φιλολογικὰ δεδομένα, ἀκολουθοῦν τρία κεφάλαια ἐνημερωτικοῦ χαρακτήρα. Μὲ τὸ πρῶτο, σχετικὰ μὲ τίς μεγάλες συλλογὲς ἔργων (*corpora*), προτίθεται νὰ λάβω ὑπ' ὄψιν ὅχι μόνο τίς συλλογὲς ἔργων ποῦ μᾶς παραδίδονται ἀκέραια ἢ σχεδὸν ἀκέραια (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ καὶ τοῦ Πλωτίνου), ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα τὰ ἔργα ποῦ δὲν ἀντιγράφηκαν μὲ τὴν ἴδια συχνότητα ὥστε νὰ καταφέρουν νὰ φτάσουν ὡς τίς μέρες μας, ὅπως εἶναι τὸ σύνολο τῶν ἔργων τοῦ Δημόκριτου, τοῦ Θεόφραστου καὶ τοῦ Χρύσιππου, ποῦ ἀσφαλῶς καταλάμβαναν δεκάδες παπυρικῶν κυλίνδρων. Ἡ γνώση αὐτὴ βοηθᾷ στὸ νὰ θέσει σὲ μία προοπτικὴ τὸ σύνολο τῶν κειμένων ποῦ μᾶς περισώθηκαν, ἕνα σύνολο τὸ ὁποῖο δὲν μᾶς βοηθᾷ ἀπαραιτήτως νὰ σχηματίσουμε ἰδέα γιὰ ὅ,τι δὲν μᾶς ἔχει σωθεῖ.

Τὸ κεφ. 10 στρέφεται στίς μεγάλες συλλογὲς ἀποσπασμάτων, δηλαδὴ στοὺς συγγραφεῖς τῶν ὁποίων τὰ ἔργα κατακερματίστηκαν. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη χρειάζεται νὰ ποῦμε, πολὺ ξεκάθαρα, ὅτι ὁ τομέας αὐτὸς εἶναι ἕνα ἐργαστήριο σὲ πλήρη δραστηριότητα, καθ' ὅτι ἡ ἐμφάνιση νέων συλλογῶν ἀποσπασμάτων εἶναι συνεχῆς καὶ κάθε τόσο ἐπαναπροσδιορίζεται ἢ εἰκόνα συγκεκριμένων προσώπων. Στὴν περίπτωση τῶν «φιλοσόφων» τῆς Μιλήτου, λόγου χάριν, εἶναι πλέον διαθέσιμη μία νέα συλλογὴ γιὰ ὅσα γνωρίζουμε σχετικὰ μὲ αὐτούς, ἢ ὁποία προσφέρει πηγὲς καὶ μαρτυρίες σχεδὸν δέκα φορὲς περισσότερες ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἐνότητα στὴν κλασικὴ ἔκδοση τῶν Diels-Kranz⁵. Στὴν περίπτωση τοῦ Θαλῆ τὰ κεί-

5. Ἀναφέρομαι στὴ συλλογὴ *Die Milesier*, ἐπιμ. G. WÖHRLE, τόμ. 1: *Thales*, Berlin-New York, De Gruyter, 2009, 580 σ.: τόμ. 2: *Anaximander und Anaximenes*, 2011, 530 σ. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ἀναφέρω καὶ ἄλλες δύο συλλογὲς πολὺ διαφορετικῆς, ἀλλὰ ἀξιοσημειώτες: ἄφ' ἐνὸς τὸ ἔργο D. GRAHAM, *The Texts of Early Greek Philosophy*, Cambridge 2010, ἄφ' ἐτέρου τὸ ἔργο J. PÓRTULAS – S. GRAU, *Saviesa grega arcaica*, Barcelona 2012.

μενα πού περιλαμβάνονται στους Diels-Kranz είναι 59, ενώ στην έκδοση Wöhrlé ανέρχονται στα 592 (ποιός θα τὸ πίστευε;), καὶ ἐρευνώντας προσεκτικὰ ὅλο καὶ ἀνακλύπει κάποιο σημαντικό κείμενο. Ἀκόμη πὺ περιβόητη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ *corpus* τοῦ σχετικοῦ μὲ τὸν Σωκράτη καὶ τοὺς Σωκρατικούς (τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφώντος ἐξαιρουμένων), διότι ἡ παράδοση ἔδωσε σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους τὴν ὀνομασία «Ἐλάσσονες Σωκρατικοί». Στὸν χῶρο αὐτὸ γίνονται σπουδαῖες ἀνακατατάξεις:

– *Socratis et Socraticorum Reliquiae* εἶναι ἡ ἔκδοση τοῦ 1990 ἀπὸ τὸν Giannantoni. Ἡ ἐπιστημονικὴ κοινότητα σταδιακὰ ἀξιοποίησε αὐτὸν τὸν τεράστιο ὄγκο κειμένων καὶ ἀκριβῶς γιὰ τὸ 2013 ἀνακοινώθηκε ἡ δημοσίευση δύο ἔργων πολὺμοχθων: ἀφ’ ἐνὸς τὸ *Filósofos Socraticos: Testimonios y fragmentos*, ἐπιμ. Claudia MÁRSICO, Buenos Aires, Losada· ἀφ’ ἐτέρου τὸ G. BOYS-STONES, C. ROWE, *The Circle of Socrates: Readings in the First-Generation Socratics*, Indianapolis, Hackett·

– σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν Πλάτωνα ἀναφέρονται τὰ συνέδρια τοῦ *Socratica* (2005, 2008, 2012: www.socratica.eu)·

– πέραν τῶν συνεδρίων καὶ τῶν ἐκδόσεων, οἱ ἴδιες οἱ ιδέες κινητοποιοῦν τὴν ἔρευνα, καθ’ ὅσον ἡ ἐπιστημονικὴ κοινότητα ἀνακαλύπτει ἐκ νέου τὸν Ξενοφῶντα (καὶ εἶναι πλέον ἀρκετοὶ αὐτοὶ πὺ ἀρνοῦνται ὅτι ὁ Ξενοφῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπλῶς ὡς «μικρὸς ἀδελφὸς» τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Θουκυδίδη) καί, ταυτόχρονα, ἐξοικειώνεται μὲ τὴν ιδέα τῆς διάκρισης μεταξὺ τῶν «Σωκρατικῶν» σχολῶν, ὅπως καθιερώθηκαν στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ τοῦ κύκλου τῶν Σωκρατικῶν τῆς πρώτης γενιᾶς, στὸν ὁποῖο καθιερώθηκε ὁ Πλάτων, ἐνῶ ἀρχικῶς ἦταν, ὅπως γνωρίζουμε, ἕνας ἀπὸ τοὺς πολλούς·

– μετὰ ἀπὸ ἕναν αἰῶνα στὸν ὁποῖο ἡ ἐπιστημονικὴ κοινότητα βασιζόταν ἀπὸ τὴν ὑποτιθέμενη ἀδυναμία νὰ κατανοήσῃ ποιός ἦταν ὁ Σωκράτης, τώρα βοηθεῖται ἀπὸ μία νέα ἔρευνα στὸ πρόσωπό του.

Θεωρῶ ὅτι αὐτὲς οἱ λίγες σημειώσεις ἀρκοῦν γιὰ νὰ δώσουν μιὰ ιδέα γιὰ τὸ «ἐργαστήριο» γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος νωρίτερα. Στὸν χῶρο αὐτὸ πολλὲς ἔρευνες διενεργοῦνται αὐτῇ τῇ στιγμῇ!

Τὸ κεφ. 11 ἀποτελέσει γιὰ τὴν ἐποχὴ πὺ γράφτηκε τὸ βιβλίο μιὰ σημαντικὴ καινοτομία, διότι καμιά «ἀπὸ τὶς ἱστορίες τῆς φιλοσοφίας πὺ συντάξαν οἱ ἀρχαῖοι» δὲν ἦταν τότε διαθέσιμη σὲ κάποια γλῶσσα. Ἐξ ἄλλου, ἐξυπακούεται ὅτι στὸ διάστημα τῶν δεκαπέντε χρόνων πὺ ἔχουν μεσολαβήσει τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλάξει. Ὡστόσο, εἶναι πολὺ σημα-

ντικὸ νὰ γνωρίζουμε μὲ ποιὸν τρόπο σχηματιζόταν ἡ εἰκόνα τῶν φιλοσόφων τοῦ παρελθόντος ὅταν οἱ ἀναδρομικὲς θεωρήσεις βρισκόνταν σὲ ἀρχικὸ στάδιο. Δὲν συζητοῦνταν ἀπλῶς ἡ τοποθέτηση ἢ ἡ ἀδυναμία τοποθέτησης ἐνὸς προσώπου σὲ μία ὁμάδα (λ.χ. στοὺς Σοφιστές), ἀλλὰ καὶ ἡ ἀξιολογικὴ τῆς ἱεράρχησης. Ὁ Ἰππίας, παραδείγματος χάριν, ἀνέκαθεν παρουσιαζόταν ὡς ἓνας σοφιστὴς δευτερεύουσας σημασίας, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι εἶχε γράψει –ὅπως τώρα πᾶ ξέρουμε– τὴν πρώτη καὶ ἐνίοτε ἐκπληκτικὴ ἱστορία τῆς Προσωκρατικῆς φιλοσοφίας, ὅταν ἀκόμα κανεὶς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς φιλοσόφους, ἐνδεχομένως, δὲν θεωροῦνταν φιλόσοφος οὔτε καὶ μποροῦσε (βεβαίως) νὰ χρησιμοποιήσῃ αὐτὸ τὸν χαρακτηρισμὸ, εἶναι κάτι τὸ ἐξαιρετικόν. Ὅχι ἐπειδὴ ἀνέφερε κάτι τὸ ἀνατρεπτικόν, ἀντιθέτως ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἄρχισε τὴν ἀφήγησή του ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ὕδωρ τοῦ Θαλῆ, κάνοντας μία ἀναγωγή στὸν Ὅμηρο, ὁ ὁποῖος πρῶτος εἶχε ὑπαινιχθεῖ τὴν ἰδέα ὅτι, στὴν ἀπαρχὴ τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, βρίσκεται ὁ Ὠκεανός, μὲ ἄλλα λόγια ἐπειδὴ ἤξερε νὰ διακρίνει μὲ ἀποφασιστικότητα μία κατευθυντήρια γραμμὴ, ἢ ὁποία συνεχίστηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (ποῦ ὅμως δὲν ἀναφέρει τὸν Ἰππία): εἶναι σὰν νὰ βρῆκε κάποιος στόχο μὲ δεμμένα μάτια! Ἐπομένως, τοῦτο ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς ταυτότητάς του, ποῦ τὸν ἀπομακρύνει αἰσθητὰ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν συγγραφέων ποῦ ἔγραψαν ἀντιλογίες.

Τὸ ἀντίστροφο συμβαίνει μὲ τὸν Πυθαγόρα. Σχεδὸν ἐδῶ καὶ μισὸ αἰῶνα ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἰδέα ὅτι ἡ Πυθαγόρεια σχολὴ ποῦ ἰδρύθηκε ἀπὸ ἐκεῖνον στὸν Κρότωνα ἦταν ἐλάχιστα φιλοσοφικὴ. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ περιοριστέροι δὲν μποροῦν νὰ συνηθίσουν στὴν ἰδέα ὅτι ἡ Προσωκρατικὴ φιλοσοφία μπορεῖ νὰ εἶναι κάτι λιγότερο ἀπὸ αὐτὸ ποῦ δηλώνει τὸ ὄνομά της, ὅσο ἀόριστο καὶ ἀσαφές καὶ ἂν εἶναι.

Σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα πάντα μοῦ φαίνεται ὀρθὸ νὰ παρατηρῶ ὅτι ἡ ἀρχαία παράδοση καθόρισε τὴ σύγχρονη ἱστοριογραφία καὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους τρόπους. Παραδείγματος χάριν, βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη μία νέα καὶ σύνθετη προσπάθεια ἀνακάλυψης τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικῶ, ἐνὸς στοχαστῆ ἀρχετὰ ὑποτιμημένου, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν γίνεται ἀντιληπτὸ πόσο σύγχρονος εἶναι. Εὐλόγα ὁ Spinelli ἀναγνώρισε στὴ διδασκαλία του «μία ἀπὸ τίς πρὸ πλούσιες φιλοσοφικὲς τάσεις μὲ “θεωρητικὴ διάρκειά”»⁶. Καθορι-

6. E. SPINELLI, *Questioni scettiche*, Roma 2005 (<http://lexicon.cnr.it/index.php/DDL/issue/view/18>).

στική είναι και η γενικότερη περίπτωση τῶν δευτερευουσῶν δοξῶν. Ἄν διαβάσουμε ὅτι ὁ Ἄναξιμανδρος πραγματοποίησε, μεταξὺ ἄλλων, τὸν πρῶτο γεωγραφικὸ χάρτη τῆς ἱστορίας, διατρέχουμε ἅπαντες τὸν κίνδυνον νὰ θεωρήσουμε πῶς, ἀφοῦ ἀσχολούμαστε μὲ τὴ φιλοσοφία, τὸ θέμα δὲν μᾶς ἀφορᾷ. Ὡστόσο, μπορῶ νὰ διαβεβαιώσω ὅτι δὲν εἶναι ἔτσι!

Ἐν τέλει, ἡ χρῆση ἔχει τὴ δύναμη νὰ διαστρεβλώσει τὴν ἀπεικόνιση καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις πολὺ ἐνδεικτικές. Ἄρκει νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία οἱ μελετητὲς ἀκόμα προσπαθοῦν νὰ ἐξακριβώσουν τὶς πλατωνικὲς θεωρίες. Εἴμαστε ἀπολύτως βέβαιοι πῶς αὐτὴ εἶναι μίᾳ ἐπιτρεπτῇ ἐνέργεια; Ἐνα πλατωνικὸ κείμενο δὲν ἔχει συντεθεῖ κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ ἕνα ἀριστοτελικό, ὁ Πλάτων δὲν ἐκθέτει τὴ δική του σκέψη, ἀλλὰ μᾶς τὴν παρουσιάζει πάντα καὶ ἀποκλειστικά μὲ ἕμμεσο τρόπο. Δὲν ἀρνεῖται ποτὲ τὴν ὑποχώρηση τῆς ἀυθεντίας⁷, ἀνάμεσα σὲ αὐτὸν καὶ στὰ κείμενά του εἰσάγει πάντα μίᾳ συγκεκριμένη ἀπόσταση, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀπόσταση αὐτὴ μειώνεται αἰσθητᾶ (*Νόμοι*). Ἄλλὰ τόνοι βιβλίων κάνουν λόγο γιὰ τὶς θεωρίες τοῦ Πλάτωνα σὰν νὰ τὶς εἶχε διατυπώσει καὶ ἀνακοινώσει μὲ ἀριστοτελικὸ τρόπο. Ἄρκει νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι ἡ θεωρία τῶν Ἰδεῶν ἐντοπίζεται διάσπαρτη σὲ σύντομα χωρία πολλῶν διαλόγων, χωρία ποὺ δὲν συμφωνοῦν καὶ μεταξὺ τους. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες εἶναι ὀρθὸ νὰ ἀναρωτιόμαστε ἂν αὐτὴ ἡ συγκεκριμένη θεωρία πράγματι ὑποστηρίχθηκε (καὶ γιὰ πόσον καιρὸ), ποῖα ἦταν πραγματικά καὶ πόσο ἀντιπροσωπευτικὴ τὴν θεωροῦσε ὁ Πλάτων.

Μὲ τὰ κεφάλαια 12-14 παρουσιάζω κάποιες σκέψεις γιὰ τὶς προκαταλήψεις ποὺ καθορίζουν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δημιουργεῖται ἡ φιλοσοφία. Ἐχει ἤδη γίνεαι λόγος γιὰ τὰ στερεότυπα ποὺ ὑπεισέρχονται στὴν ἱεραρχικὴ κατάταξη τῶν στοχαστῶν. Ἄλλα στερεότυπα καθορίζουν τὴν ταύτιση ἐκείνου τοῦ θέματος ποὺ δὲν εἶναι φιλοσοφικό. Ὁ Ὅμηρος, λόγου χάριν, δὲν εἶναι φιλόσοφος καὶ ἐλάχιστα ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴ «φιλοσοφία» τοῦ Ὀμήρου, ἀκριβῶς ἐπειδὴ μόλις μίᾳ ἰσχνῇ μειοψηφίᾳ φιλο-

7. Μὲ τὴν ἔκφραση αὐτή, ποὺ δὲν εἶναι καινούργια, ἐννοῶ ὅτι ὁ συγγραφέας μπορεῖ εἶτε νὰ ταυτίζεται μὲ αὐτὸ ποὺ γράφει, δηλαδὴ νὰ κάνει γνωστὸ ὅτι ἕνα κείμενο ἀντικατοπτρίζει πιστὰ τὴ σκέψη του, εἶτε νὰ διατηρεῖ μίᾳ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κείμενό του. Παραδείγματος χάριν, ἕνας μυθιοτοριογράφος δὲν ταυτίζεται μὲ αὐτὸ ποὺ ἀφηγεῖται. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια, λέγεται ὅτι ὁ συγγραφέας δὲν ἐμφανίζεται στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου του, ἀποσύρεται στὸ παρασκήνιο, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν κοινὴ θέα.

σόφων διαθέτει την απαραίτητη ἐξουκείωση μὲ τὸν Ὅμηρο. Ὡστόσο, θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ γράψεις μιὰ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἂν δὲν ξεκινήσεις ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Ἄν δὲν γίνεи αὐτό, ξεκινᾶμε λανθασμένα.

Θὰ μπορούσε κάποιος νὰ ἀντιτάξει ὅτι ὁ Ὅμηρος δὲν ὑπῆρξε φιλόσοφος καί, ἀσφαλῶς, δὲν θὰ μπορούσα νὰ ἰσχυριστῶ τὸ ἀντίθετο. Στὰ ὀμηρικὰ ἔπη, ὅμως, ἐκφράζεται καὶ ἀποτυπώνεται μιὰ νοοτροπία, ἕνας πολιτισμός, ἕνας τρόπος σκέψης καὶ ἀπεικόνισης τῆς πραγματικότητας, δηλαδή μιὰ πλήρης ἐν δυνάμει φιλοσοφία ποὺ ἀπαιτεῖ νὰ μελετηθεῖ καὶ νὰ κατανοηθεῖ στὶς πολλαπλὲς ἐκφάνσεις της, ἂν μὴ τι ἄλλο ἐπειδὴ ὅλες οἱ μεταγενέστερες φιλοσοφίες δὲν ἀπηχοῦν ἀπλῶς αὐτὸ τὸ πρότυπο, ἀλλὰ ἐκκινοῦν ἀπὸ αὐτὸ κιόλας.

Ἄν ἐπεκτείνουμε τὸ πεδίο ἔρευνας μέχρι τὸν Ὅμηρο, εὐκόλα ἀντιλαμβάνομαστε ὅτι ὑπάρχουν πολλοὶ καὶ ποικίλοι τρόποι νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ ἔργο τοῦ εἰδικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Καὶ εἶναι πολλοὶ καὶ ποικίλοι, ἐπειδὴ τὸ φάσμα τῶν φιλοσοφικῶν ζητημάτων ποὺ μπορούν νὰ ἐξεταστοῦν ξεπερνᾶ κατὰ πολὺ τὸ φάσμα τῶν φιλοσοφικῶν θεμάτων ποὺ ἐξετάζουν τὰ ἐγχειρίδια φιλοσοφίας. Μερικὲς φορὲς δὲν γίνονται κἂν ἀντιληπτά (καὶ οὐσιαστικά δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διακριθοῦν καὶ νὰ συγκριθοῦν κείμενα ποὺ ξέρουν νὰ φωτίζουν αὐτὴ τὴν πολλαπλότητα τῶν ἐπιλεκτικῶν θεωρήσεων), ἀλλὰ μιὰ ἄβυσσος μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὴν προσοχὴ σὲ αὐτὸ ποὺ δηλώνεται καὶ στὴν ἔμφαση σὲ λογικὰ σχήματα, στὴν ἀνησυχία γιὰ τὴν ἱστορικοποίηση μιᾶς συγκεκριμένης θεωρητικῆς θέσης (μὲ τὴν ἀναγωγή τόσο στὸ κοινωνικὸ πλαίσιο ποὺ τὴν ἀνέδειξε ὅσο καὶ στὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο ποὺ διαδραμάτισε κάποιον ρόλο στὴ διαμόρφωσή της) καὶ στὴ συζήτηση τῆς ἀντικειμενικῆς υπεράσπισής της, ἀνάμεσα στὴν προσήλωση σὲ ἐπικοινωνιακὲς στρατηγικὲς καὶ στὴ διερεύνηση συγκεκριμένων γλωσσικῶν χρήσεων ποὺ ἐπαναλαμβάνονται σὲ ἕναν φιλόσοφο (π.χ. ὁ ἠρακλείτιος λόγος), ἀνάμεσα στὴν ἐστίαση στὶς ἀσυνέπειες ἑνὸς θεωρητικοῦ σχήματος καὶ στὴν ἐπανεξέταση ἑνὸς συγκεκριμένου συγγραφέα ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ δική μας θεωρητικὴ θέση (π.χ. ἀπὸ τὴν ἀνάλυση βάσει μιᾶς ἀντίληψης ποὺ στηρίζεται στὴ Βυζαντινο-ορθόδοξη πολιτισμικὴ παράδοση, ἢ στὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία, ἢ στὸν Διαφωτισμό, ἢ στὸν Μαρξισμό), ἀνάμεσα στὸ νὰ ἔχουμε ὡς ἀφετηρία μιὰ ἰδέα (λ.χ. τὴν ἠδονὴ) ἀναζητώντας ἴχνη της σὲ διάφορα κείμενα καὶ στὸ νὰ ἐπανεξετάσουμε μιὰ φιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ παρελθόντος ὑπὸ τὸ πρῶσμα

μᾶς συγκεκριμένης σύγχρονης «ἀντίληψης» (π.χ. ὅταν γίνεται λόγος γὰρ τὰ λεγόμενα «ἄγγραφα δόγματα» στὸν Πλάτωνα). Καθεμιά ἀπὸ αὐτὲς τὶς μεθόδους (καὶ ἀπαρίθμησα δέκα⁸, ὅλες πολὺ διαφορετικὲς μεταξὺ τους) εἶναι καθ' ὅλα νόμιμη καὶ ἀποδεκτὴ· καθεμιά ἀναπτύσσεται ἐπιλέγοντας ἐκεῖνο πού εἶναι (ἢ θεωρεῖται πὼς εἶναι) σχετικὸ, ἀπορρίπτοντας ἐκεῖνο πού θεωρεῖ ἄσχετο· ὡστόσο, εἶναι σημαντικό νὰ κατορθώσουμε νὰ προσδιορίσουμε αὐτὲς τὶς διαφορετικὲς μεθόδους πού ὑπάρχουν στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἔτσι ὥστε νὰ ἔχουμε μιὰ σχετικὴ ἐπίγνωση γὰρ τὴν ὑποστήριξη μᾶς ἀρχικῆς προτίμησης (καὶ νὰ ἀποφύγουμε τὸ ἐνδεχόμενο ἢ σύγκριση μὲ ἄλλες μεθόδους ἔρευνας νὰ φαίνεται ὡς ἓνας διάλογος μεταξὺ κωφῶν).

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ βιβλίου, καὶ εἰδικότερα τὸ κεφ. 15 (πού ἀφορᾷ στὴ συμβολὴ τῆς πληροφορικῆς) δὲν θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω τίποτε ἄλλο σὲ σχέση μὲ ὅσα ἐπεσήμανα παραπάνω, μὲ ἀφορμὴ τὸν τόμο τοῦ Bastianelli, *Filosofia 2.0*. Ἡ πληροφορικὴ εἶχε ἤδη διεισδύσει στὸν χῶρο τῆς ἔρευνας πρὶν ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια, μὰ διείσδυσε ἀκόμη περισσότερο, κι ἐπὶ πλέον ἔχει ἐξελιχθεῖ σὲ ἓναν κόσμον πού ἀλλάζει μὲ ἀσύλληπτη ταχύτητα, μὲ ἀποτέλεσμα ἢ ἐποπτικὴ παρουσίαση πού ἐπιχείρησα τὸ 1998 νὰ ἀποτελεῖ πλέον μακρινὸ παρελθόν. Συγκριτικά, τὰ ἄλλα δύο κεφάλαια καὶ τὸ γλωσσάριον εἶναι λιγότερο πεπερασμένα ἀφοῦ κάτι ἔχουν ἀκόμα νὰ ποῦν. Θέλω μόνο νὰ παρατηρήσω ὅτι ἡ ἐνότητα 17.2 τῆς πρωτότυπης ἐκδοσης γὰρ τὴ μεταγραφὴ τῶν ἐλληνικῶν ὄρων δὲν ἀφορᾷ τοὺς Ἑλληνες καὶ ἀφαιρέθηκε.

Τέλος, σημειῶνω ὅτι στὸν τόμον ἔγιναν ὀρισμένες μικροαλλαγές, κατόπιν συνεννόησης μὲ τὴν μεταφράστριά. Ἀντιμέτωπος μὲ τὴν πρόκληση νὰ ξαναγράψω ὀλόκληρες σελίδες τοῦ βιβλίου, προτίμησα νὰ διατηρήσω τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ κειμένου μου ἔτσι ὅπως τὸ συνέλαβα δεκαπέντε χρόνια πρὶν, διότι ἂν ἀρχίζα νὰ τὸ ξαναγράφω δὲν θὰ τελείωνα ποτέ. Ἀσφαλῶς, εἶναι πολλὰ τὰ χωρία πού θὰ ἤθελα νὰ ἐπεξεργαστῶ ἐκ νέου σὲ βάθος.

Κλείνοντας, θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου πρὸς τὸν ἀξιότιμον Ἀκαδημαϊκὸ, καθηγητὴ Εὐάγγελον Μουτσόπουλο, ὁ ὁποῖος πρότεινε στὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὴν μετάφραση τοῦ βιβλίου μου στὰ

8. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κεφ. 13 τοῦ τόμου ὅπου ἔχω σημειώσει μὸλις πέντε.

έλληνικά, πρὸς τὴν ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἔγκριση τῆς πρότασης καὶ πρὸς τὴ Σύγκλητο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ποὺ ἐπικύρωσε τὴν ἀπόφαση. Χωρὶς τὴ συνδρομὴ τους ἡ μετάφραση αὐτὴ δὲν θὰ εἶχε πραγματοποιηθεῖ.

Ἐπὶ πλέον, εὐγνωμοσύνη χρωστῶ στὴ Διευθύντρια τοῦ ἐρευνητικοῦ κέντρου, τὴν κυρία Μαρία Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη, ἡ ὁποία ἐνήργησε τόσο γιὰ τὴν ἐπιλογή μιᾶς ἰκανῆς μεταφράστριας, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν ἀπαραίτητων πόρων καὶ τὴ συνολικὴ ἐπίβλεψη τῆς ἐκδοτικῆς διαδικασίας, ἀλλὰ καὶ στὴ μετάφραση ἑνὸς κειμένου ἀναμφίβολα σύνθετου καὶ γεμάτου παγίδες. Εἶμαι, ἐπομένως, εὐτυχῆς ποὺ διαπιστώνω ὅτι, συνολικά, ἔχω βρεῖ στὴν Ἀθήνα ἕνα δίκτυο φίλων, ποὺ ἔδειξαν ἐνδιαφέρον καὶ προσοχὴ γιὰ τὴ δουλειά μου. Δὲν θὰ μποροῦσα νὰ ἐλπίζω σὲ κάτι περισσότερο: αἰσθάνομαι τιμὴ καὶ χαρὰ γιὰ αὐτὴ τὴ συνεργασία.

Περουτζίνα, Φεβρουάριος 2013